

Қ. МҰСАБАЕВ

ЖЫЛАҒАН АТА ТАРИХИ ДЕРЕК ШЫНДЫҒЫ

В данной статье рассматриваются исторические параллели древних саг и этнических поэм тюркских народов о святом Жылаған ата Курьшхане (Гурзыхан), Огузхане и Афрасиабе.

Makalede sakların eski tarihi ve Türk halklarının Jılağan ata hakkındaki tarihi destanları incelenir.

Сан ғасырлық қилы-қилы тарихымыздың бір ұшы аңыз-әпсаналарға ұштасатыны мәлім. Десе де, сол аңызды тереңірек үңіліп зерттей түссек, бір пынайы заңдылық, ақиқаттың бола түсетіні хақ. Дана халқымыздың «Сайрамда бар сансыз баб, Түркістанда түмен баб» деуі тектен тек емес. «Ұпса құс қанаты талатын, шапса ат тұяғы күйетін» дархан даламыздың төсінде жатқан әрбір киелі, діни-рухани орындардың өзіндік аңыз-әпсаналары бар. Мәселен, Укаш ата, Ысқақ баба, Көк тонды ата, Үйрек ата мұның бәрінің аңызы сонау ғасырлар тарихынан келе жатқаны барша қауымға аян. Бүгінде халық Түркістан қаласының солтүстігінде 80 км жерде Қаратаудың қойнауында орналасқан Жылаған ата үңгірі мен бұлағына зиярат етіп, Алладан тілек тілейді. Десе де, көпшілік қауым Жылаған атаның әкесі Құрышхан ата (Гүрзіхан) хақында біле бермейді. Құрышхан ата бейіті Түркістан қаласының солтүстігінде 45 шақырым жердегі Абай ауылының ортасында орналасқан. Құрышхан ата жайында сол елді мекенде тұратын көне көз қарияларымыз көп сыр шертеді.

Міне, сондай көненің елесін жамап жүрген Гауһар ана мазарының шырақшысы Нұрғали Алдабергенов ақсақалдың Жылаған ата жайында өрбіткен аңызына сүйенсек: Ерте заманда Құрышхан және Шап ана деген ерлі зайыптылар өмір сүріпті. Құрышхан және Шап ана күні-түні ұйықтамай құдайдан бала тілепті. Бір күннің арайлы таңында Шап анамыздың түсіне қарт ақсақал кіріп, аян беріп «бойыңа бала бітеді, бірақ, аздап қиыншылығы да бар» дейді. Көп ұзамай, ұзақ күткен Шап ана бойына бала бітеді. Ол заманда қуаңшылық болып жұрт көпші-қоныш жүрсе керек, Құрышхан ата мен Шап ана да қазіргі «Игілік» аталған елді мекеннің жеріне келіп тұрақтайды. Осы жерде күндердің күні ай күніне толмаған Мес (перделі бала), туылып, жерге түскен соң перде жарылып, қазіргі Абай елді мекені мен Игілік ауылы арасында орналасқан «Үржар» деген қырдың үстімен өтіп, Ақтөбе өзеніне түсіп қаша береді. Құдайдан тілеп алған баласынан айрылған ата-ана: «Тоқта балам» деп, артынан қуа береді. Бала Ұятып тауынан өтіп, Қоғашықтан асқан соң, қазіргі үңгірге (Жылаған ата үңгірі) кіріп, ата-анасына «Арқаларыңа қарамаңдар» деген екен. Сонымен, қазіргі Абай (бұрын «Ақтөбе» аталған) ауылының тұсына келгенде «неге қарама» деді екен деп әке байғұс артына қараса іздерін қуалай топан су ағып келеді екен. Әкесі қараған заматтан бастап су сол жерге бірден сіңіп кеткен екен.

Қазір де су сол жерге дейін ағып келеді де (әсіресе, жазда) жоқ болады. Бұл қазіргі Ақтөбе өзенінен ағып келетін Абайдағы су қоймасы орынны, - яғни тоған асты.

А.И. Добромисловтың «Сырдария облысының қалалары» атты еңбегіндегі дерек бойынша - Әмір Темір өзінің «Әзірет Сұлтан» кесенесіне берген қор үлесіндегі (Вакуф) өзен-бұлақтары Ақманғаз (Акминиз), Қаратас (Кара-таш), Қарабұлақ (Кара-Булак), Сызатбұлақ (Сазат-Булак), Ақтөбе (Ақ-тепе), Миш (Мес) пен Ұржар (Ур-Яр), Ақзілқиядан (Ақ-зиль-кия) басталатын Көктас қайнарларын Шорнақ, Сығанақ маңын мекендеген Шайдайы шайх (Сидак ата) ұрпақтарына бөліп беру жайында үкім шығарады. Көріп отырғанымыздай, Ақтөбе, Мес, Ұржар атаулары XIV ғасырда да болған [1].

Сондай-ақ, Мархабат Байғұтов пен Әлібек Файзуллаевтың «Қазыналы қара паңырақ» атты аңыз әңгімелер жинағында Майдантал елді мекенінің шығу тегіне байланысты аңыздар желісінде «Мес» бұлағы аталып өтіледі. Жоңғар шапқыншылығына ұшыраған қазақтар туған жерлерін тастап, жашпай үдере көшкен кез көрінеді. Сонда отыз шақты найман Қаратаудан асып, күнгей беттегі бір қыратқа келіп (Жасажырық) бас сауғалайды. Бұл әулеттің бас көтерер ақылды-кеңесшісі екі көзі бірдей соқыр Стамқұл деген қария екен. Ел жаңа қонысқа жайғаса бергенде, сол кісі екі жігітті қасына шақырып: «Жүрт мына жерді тым мақтап жіберді ғой, сендер осы төңіректі маған жеткізе суреттеп беріңдерші», - депті.

Сонда екі жігіт бір-бірімен жарыса: «Шығыс жағымызда Қаратаудан Сырдарияға қарай сарқырап ағып жатқан өзен бар, ол жерді «Мес» деп атаса керек. Ал батысымызда Қаратаудан төмен құлап, оңтүстікке қарай ағып жатқан Көкарық өзені бар деген екен» [2].

С. Қожамұратов өзінің «Ортағасырлық қалалар тарихын аңыз-әңгімелермен қоса зерттеу» атты мақаласында: «Жылаған ата аңызын, Абай ауылының солтүстігінде 5 км шамасында, Ақтөбе өзенінің оң жағасында, Қаратаудың етегінде орналасқан Ақтөбе қаласымен және Қаражондағы Шаш ана қалашықтарымен» байланыстырғанды жөн көреді.

«Қаражондағы жергілікті тұрғындар «Ақтөбе» (Шаш ана қаласы) атап кеткен қала Жылаған ата туралы аңызда айтылатын оның анасы Шаш ана мекендеген қаланың орны болуы мүмкін. Қалашық Шаш ана мазарының оңтүстік шығыс жағында 450 м-дей қашықтықта жатыр. Бүгінде Шаш ана бейіті үстіне тот баспайтын қаңылтырдан күмбездеп төрт бұрышты қабірхана салынған. Қабірхананың күншығыс жағынан әлсіз жерасты бұлағы шығып жатыр. Бұлақ суы киіз үйдің орнындай пұңқырға жиналған екен. Жылаған атаның әкесі Құрышханға ұзатылатын Шаштың тек сұлулықтың ғана емес, ел билеушісі, патшалық құрған билік иесі екендігіне көңіл аударатын болсақ және мазараттың қала орнының іргесінде болуы да археологиялық қалашықтың «Ақтөбе» деген атауынан гөрі «Шаш ана қаласы» деп аталуы әлдеқайда дұрыс келетін тәрізді.

Шаш ана ажарлы, билеуші-патшайым болған деседі. Шаш сұлу Қаратаудың бөктерінде құрбы-нөкер қыздарымен сейіл құрыш жүрген шағында Тұран өлкесінің келесі бір шаһарында бекзада – ел билеушісі Құрышханмен кездесетін сәттері баяндалады. Аңызда нөкерлерімен саят құрыш, аң аулап, тазы жүгіртіп, садақ тартып, қанжығасы майлы, олжалы келе жатқан жас жігіт, қызғалдақ гүлге толы қырмызы қырдан асып, ән салып серуен құрған, жараулы ат мінген, сәнмен киінген, полшысы сыңғырлаған қыздар тобына жолығып, Шаш сұлуға көзі түсіп, көңілі кетіп, ғапық болғандығы баяндалады. Бірнеше рет жолыққан қыз бен жігіт өзара үйленуге уәделесіп, серт беріскен екен. Аңызда сол уәделескен, сөз байласқан жердің аты қазіргі Серт (Шерт, бұрынғы Құмайлықас) ауылының төңірегі болса керек. Аңыз сарынында аз да болса шындық бар екендігіне сүйенер болсақ, онда Құрышхан патшалық құрған шаһардың орны Қаратаудың бөктерінде болуы мүмкін. Қазіргі Абай ауылынан жоғарыда орналасқан «Ақтөбе» аталған тағы бір қалашық ертедегі Құрышханның ордасы болған шығар деген болжам жасауға жетелейді. Жылаған ата туралы аңызда айтылатын жер-су, бұлақ, үңгір атаулары Қаражондағы Шаш ана қалашығы мен Абайдағы Ақтөбе қалаларының аралығында немесе оларға жақын маңда екендігіне көңіл аударсақ, онда біз қарастырып отырған Ақтөбе қаласының орны Құрышхан мекен еткен шаһар болып шығуы да ғажап емес» дейді мақала иесі [3].

Екінші бір автор Әбілхан Әбіласан өзінің «Түмен аңыз Түркістан» деген еңбегінде Жылаған ата аңзын оғыздармен байланыстырады. «Жылаған атаның әкесі - Уызхан есімі (Құрышхан-ата аталуы осы төңіректе сол аттас ірі дінбасы өткен деседі) ежелгі түрік тайпалары арасынан шығып тараған оғыз әпсаналарын – «Оғызнама» (IX ғ.) мен «Қорқыт ата кітабындағы» (XI ғ.) аңыз-әңгімелерді еске салады. Жылаған ата маңында «Өгізтау» деген де жер аты бар. Мұндағы «Уыз», - «Өгіз», - «Оғыз» бір сөз. Көне түрікте «уз»-бұқа, өгіз- жалшы сиыр малы мәнінде жұмсалғанын Махмұт Қашқаридағы мақал-мәтелдердің бірінде айтылатын «Сусәгән узқа тәңірі мұнұс бермәс» - сүзеген сиырға (өгіз, бұқа) тәңірі мүйіз бермес дегендегі «уз» мәнінен және сарығұйғыр тіліндегі жыл қайыруда бұқа ұғымында (бұқа жылы) айтылатын уз, удз, уж тұлғасындағы сөздерден де байқалады. «Уз»-айтылуда «уыз» тұлғасына да ие болмақ. Демек, «уз», «Уыз»-бұқа және жалшы ірі қара ұғымында қолданылған сөз. Уызхан-бұқа культіне байланысты шыққан атау. Оғыз хан да солай. Ол жөнінде жоғарыда айтылды. «Жылаған ата» аңзы өзіндік сипаты жағынан «Қорқыт ата кітабындағы» Төбекөздің оқиғасына ұқсайды. Бұл да Қаратаудың «Ұзынбұлақ» деген жайлауында болады. Аруз Қожаның Қоңыр Қожа Сары шопан дейтін қойшысы «Ұзынбұлақ» жанындағы кішкене бұлаққа келіп қонған қанатты пері қыздарының бірімен жақындасып, келесі жылы қыз сол жерге ораулы күйдегі «Меспен» туған баласын әкеліп «Әй шопан, аманатыңды ал, барша Оғыздың басына пәле

әкелдің», - депті дейді. Бір жігіт аттан түсіп тепсе «Мес» одан сайын үлкейеді. Бірнеше жігіт аттан түсіп тепкен екен, ораулысы жарылып, ішінен кеудесі адам, төбесінде жалғыз көзі бар бала шығады. Ол кейін оғыздардан күніне екі кісі, бес жүз қой жейтін Төбекөз дәуге айналады. Оның жатқан жері Салаһана Қиясы. Онда қойларды қамайтын үңгір бар. Төбекөзді Аруз Қожаның сәби кезінде арыстан асыраған баласы Басат осы үңгірде өлтіреді. Оның өз қылышымен басын шабады. Денесін сүйреп үңгірден далаға шығарып тастайды. Төбекөздің жейтінін пісіріп, салыққа сәйкес қызметін жасап жүрген Иунлі Қожа мен Иапағлы Қожаны оғыздарға сүйінші сұрауға жібереді. Қорқыт ата қобызын шалып, Басатқа алғыс айтты: «Қаратаудың асқарынан аса берсін, қанды-қанды сулардан өте берсін!» - дейді. Басаттың дәу қолынан өлген туыстарын ағасы Қиян Селжүкті жоқтауында «Қаратауымның биігі едің, туысым!» дейтін де жол бар. Бұл аталмыш оғыздар қауымының атамекені Қаратау екенін білдіріп тұрған сөз екенін айтады [4].

Жоғарыда мақала желісінде айтылып өтілген Құрышхан ата мен сол аттас сол өңірде (Абай ауылы) ірі дінбасы болды делінуі дұрыс секілді. О. Дастановтың «Әулиелі жерлер туралы шындық» деген еңбегінде XVIII ғ. Түркістанды Қоқандықтар билеп тұрған шақта сол төңіректе дін иесі Құрышхан атаның болғанын жазады [5]. Бұған сенсек, біз Құрышхан ата деп жүргеніміз кешегі XVIII – XIX ғғ. адамы болып шығады. Алайда, 1955 – 1957 жж. ескі карта бойынша жаңартылған 1980 ж. Түркістан өңірінің картасында Абай ауылының солгүстік-батысы шамамен 10 км. жердегі Үшөзен бойындағы тау шатқалын Құрышқан деп көрсеткен. Ал, 2010 ж. жаңа Түркістан өңірінің картасында Құрыштам деген анықтама берген. Соған қарағанда жоғарыда авторлар айтқандай, шын мәнінде Құрышхан деген екеу болған секілді. Бірі Үш өзен бойындағы Құрыштам болса, екіншісі ауылдың ортасындағы Гүрзіхан деп жүрген Құрышхан атамыз. Құрышханды Гүрзіхан деп атауға ауыл молдасы марқұм Әбдуап ұсынған екен. Бұлай атауда ауыл молдасы қандай дерекке сүйенгені белгісіз, әйткенмен Гүрзіхан яғни Гүр – хан Оғыздардың басшыларына беретін лауазымы екенін ескерсек, және Әбілхан Әбласанның Ұыз хан яғни Оғызхан деп атауды ұйғарғанын назарға алсақ, онда бұл сөзіміздің де (Гүрзіхан) жаны бар сияқты. Сондай-ақ, Қаратауда Ұлықыз (Ұлықүз) деген жер бар, жергілікті халық ұлықүз және ұлықыз атауымен байланыстырады. Бәлкім, бұл атау қыз емес Ұлықүз, Оғүз Гүз, яғни оғыз тайпасының атымен аталуы да мүмкін.

Самат Сыпатайұлының Оғүз һәм Алаш атты мақаласындағы «Оғызхан немесе Ғүздар дегеніміз кімдер?» деген өз сауалына іздеген жауабына назар аударсақ...«Қ. Халид «Тауарих хамса» кітабында Хун тайпасын «Усул» тарихта «Хуз» деп жазған, арабтар «Ғүз», түркілер – «Оғүз» дейді деп атап өтеді. О. Сүлейменов «Слово вовлеченное русскую грамматическую эволюцию переразложилось торки так называют летописи кочевое племя

самоназванием которого было – узы. Вероятно одно из Огузских племен в источниках принят написание этнонимы – «огуз» «оуз» «уз» – деп жазған. Бізге түркі жұртының бірнеше диалектіде сөйлегендігі мәлім. Осынау көпшелі түркілердің тілінде Тәңірі құсы, бүркіт мағынасындағы көне династиялық әулеттің аты «Ұс» «Ас» «Ұз» «Аз» немесе «Хас» «Қас» «Қаз» «Ғұз» түрлерінде айтылғанын есте ұстағанымыз жөн. Әйгілі Махмұт Қашқаридың «Біздің ата-бабамыз – бектер, «хәмір» дейді. Өйткені оғыздар әмір деп айта алмайды» дегені бар. Осы ретте түркі жұртының бір бөлігі өздеріне тән диалектіде ақты – хақ, Ақназарды – Хақназар, Асанды – Хасан, Ұсманды – Ғұсман, Құсман, Айдарды – Ғайдар, Қайдар, Абдолланы – Ғабдолла, Алиханды – Ғалихан, Әкімді – Хәкім деп жазатыны сияқты «Х», «Ғ», «Қ» әрпінің қосарлануы арқылы Ұзды – Ғұз деп, әрі осы атауларды ұлылап Ұлы Ұз, һәм Ұлы Ғұз деп жазу үшін Ұз, Ғұз сөздерінің алдында парсы немесе түркі тілі диалектикасының біріне тән «О» «У» әріші жалғанып «Оуз» «Ууз» (Уыз) «Оғуз» делініп жазылған дейді», - Демек, Ұлықыз – Ұлығұз, Гүрзіхан – Ғұзхан жалпы оғыз мағынасында айтылған сөз болуы керек [6].

Дегенмен, Сайран Әбушәріп ағамыздың «Афрасиаб» (Алш Ер Тонға) атты еңбегіндегі бар дерекке сүйенсек, біздің айтып отырған Жылаған ата аңызымыздың тарихи тамыры одан да тереңірек екенін көреміз.

Бұл еңбекте айтылатын б.з.б VII ғасырда ғұмыр кешкен - «көне түркі елінің батыры», Тұран елінің патшасы (б.з.д 626 ж қайтыс болған) Афрасиабтың да туылуы дәл осы Жылаған атаның дүниеге келуіне ұқсас. Иран аңызы бойынша Шах Папанг (патша) жас шағында Әлә Писе Жадудың қызына қатты ғашық болып әкесінің батасын алмай тұрып сүйген қызына үйленеді. Тоғыз ай, тоғыз күн дегенде ұлды болады да оған «Афрасиаб» деген есім қояды. Негізінде ол «Фарасиаб» немесе «Парасиаб» деген сөз еді. Кейінірек «Афрасиаб» болып аталып кеткен. Өйткені, кіндік шешесі Афрасиаб сәбидің қап тәрізді болып туылғанын көреді. Зәо де (толғатып жатқан әйел) анықтап қараса, сәбидің орнына қанға толы бір қап туғанын көреді. Кіндік шеше үрейленіп, қанға толы қапты патша сарайының ортасынан алып шығып, ағып жатқан арықтың жағасына апарып, қапты пышақтың ұшымен теседі. Кенет келбеті мен қолдары пынтағына дейін қызыл түсті қанға боялған сәбиге оның көзі түседі. Қолын сәбидің бетіне тигізсе қанға малынып қалғанын байқайды. Қан болған қолын арықтың суына жуайын деп арыққа жақындағанда су ағысының қарқыны күшейіп, сәбиді қолынан ағызып әкетеді, содан су ағысымен бала диірменнің қоймасынан бір-ақ пығады. Оны диірменші тауып алып ашыққан сәбиді жаңа күшкітеген итке емізеді. Нәрестенің суға ағып кеткенін, кіндік шешесінің пыр-пыр боп жүргені Шах Папангтың құлағына жетеді. Шах нәрестені тауып алып келу үшін жауынгерлерін жан-жаққа жөнелтіп, ақыры олар баланы тауып алады. Нәрестеге қаншық сүтін еміздіргені үшін

диірменшінің басын кесуге бұйырады. Шах өзінің жұлдыз жорамалшылары мен хәкімдерін жинап сәбидің болашағын болжап беруді сұрайды. Олар Афрасиаб ер жеткен соң жаман мінездерінің бәрі оның бойынан көріне бастайтынын айтады. Шынында, ол өсе келе қаншпер, жауыз адам болады. Соғыс кезінде жаулары оны «қаншық сүтін ішкен», «диірменшінің табалдырығында өскен» деп атай бастайды. Сол себепті де есімін «Ферасиаб немесе «Пәрасиаб» (яғни «диірмен уығы») деп қойған. Кейінірек Афрасиаб болып өзгерген екен. («Шахнама және халық» Теһрон, 1362). Кейін өсе-келе Тұран елінің батыры атанып, соңынан соғыс майданында жеңіліске ұшыраған сәтте өлімнен қашып тау шатқалындағы үңгірге барып паналайды. Ол сонда тағдырына налыш, зарлы күймен (жылайды) үн қатады. Ал біздегі аңыз желісі бойынша «Мес» әке пешесінен қашып барып үңгірге тығылады. Мұнда ана мен әкенің көз жасының төгілгені айтылады [7].

Археолог М.Тұяқбаев та «Оранғай елді мекенінің жасын анықтау және «Уранқай» топонимінің шығу тегі» атты мақаласында Қандөз, Аша, Қаз, Шаш ана, Қаратау атаулары Афрасиаб заманынан (б.з.д. 625 ж. өлген) келе жатқанын айтады. Онда автор Оранғай елді мекенінде орналасқан Қазтөбе қалашығын (ол б.з.д. VI – V ғғ. бастап I – II ғғ.) М.Қашқаридің «Түрік сөздігі» атты еңбекте айтылып өтілген Афрасиабтың Қаз есімді қызының атымен байланыстырады [8]. Осы дәйекті деректерді тізбелеп, «Афрасиаб» аңызына сүйенсек тарихи желі көне заманнан бастау алғанын, яғни, бұл аңыздың желісі б.з.д. VII - III ғғ. сақ дәуірінен келе жатқанын көреміз. Әйтсе де, аңыздың шындық байыбына бару үшін, С.Қожамұратов айтқандай Абайдағы Ақтөбе, Бұзауқорған, Жаманбай қонысына, Ескі Абайдағы Көксарай I, Көксарай II, Игіліктегі Мес қала қоныстарына және Қаражондағы Шаш ана қалашықтарына жүйелі түрде археологиялық қазба жүргізгеніміз жөн. Сонда ғана Жылаған ата аңызының тарихи тамырының тереңдігі қайдан бастау алғанын білеміз деген ойдамыз.

Түркістандағы Тарихи-мәдени этнографиялық Орталық мұражайы 2011 ж. бастап «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында «Тарихи мұра – асыл қазына» атты Нұрлы саяхат экспедициясын дайындап қала тұрғындары мен қонақтарын Жылаған ата үңгірі бағытында туристік сапарға алып барып жүр. Бұл бағытта мұражайдың ғылыми қызметкері Ерлан Сыздық жетекшілік етіп жұмыс жүргізіп келеді. Қазіргі таңда Жылаған ата үңгірі мен бұлақтары жайында қысқаметражды деректі фильм түсіріліп телеарналарға жіберіліп келеді. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Елдігіңді танытқың келсе, алдымен тарихыңды таныт» деген қағидасын ұстана отырып, қазақ тарихының өркендеуіне өз үлесімізді қосуымыз керек деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Добромислов А.И. Города Сыр-Дарьинской области: Чимкент, Туркестан, Ташкент, Ташкент – 1912.
2. Байғұтов М., Файзуллаев Ә. Қазыналы қара шаңырақ. Алматы, 1996. 142 б.

3. Қожамұратов С. Ортағасырлық қалалар тарихын аңыз әңгімелермен қоса зерттеу// «Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері» атты ғылыми - практикалық конференция материалдарының жинағы. Түркістан, 2008. 126-128-бб.
4. Әбіласан Ә. Түмен аңыз Түркістан. Алматы, 2001, 76-78-бб.
5. Дастанов О. Әулиелі жерлер туралы шындық. Алматы, 1967 ж. 44-46 бб.
6. Сыпатайұлы С. «Оғыз һәм Алаш». <http://i-news.kz/news/2012/01/27/6263091.html>
7. Әбушәріп С. «Афрасиаб» (Алп Ер Тонға). Түркістан, 2004ж. 45-б, 113-114-бб., 205-206-бб., 245-б., 308-309-бб.
8. Тұяқбаев М. Оранғай елді мекенінің жасын анықтау және «Уранқай» топонимінің шығу тегі // Хан кененің қасиетті мұраты. Ш.Уәлихановтың 175 жылдық мерей тойына орай өткізілген халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. Түркістан, 2010 ж. 230-231-бб.

REZUME

K.MUSABAYEV (Turkistan)
FACTS ABOUT ZHYLAGAN ATA

This article discusses the historical parallels of ancient sagas and poems ethnic Turkic peoples of the holy Zhylagan ata Kuryshhane (Gurzyhan) Oguzkhan and Afrasiab.